

TEORIE SOCIÁLNÍHO STÁTU V SOUDOBÉ HISTORIOGRAFII

Jakub Rákosník

Theories of the Welfare State in Contemporary Historiography

This article focuses on the theory of the welfare state and its use in historical research. The first part considers two classic interpretational approaches used in sociology, system theory and conflict theory, and also their main shortcomings. Systems-theory approaches to the interpretation of welfare states usually exhibit a dependence on a metanarrative of the understanding of history as displayed by the proponents of progress. The welfare state is thus largely understood as a necessary consequence of the modernization of society. An advantage of this approach, on the other hand, is the endeavour to achieve a universalistic conception of historical interpretation, including the practices of different cultures throughout the world. Conflict theory effectively describes struggle and tension in society, the result of which may be the achievement of the recognition of fundamental social rights. On the other hand, it has a tendency to underestimate systemic factors, which are not connected with the aggregation of interests and their representation in the social system. New interpretational trends in social historiography, particularly gender history, the study of governmentality, and the analysis of discourse, point to the shortcomings of these traditional approaches. Though they have at their disposal great critical potential and are able to raise neglected questions of the history of social states, these approaches do not offer a basis for similarly broad comparative historical research in system theory or conflict theory.

Jakub Rákosník (*1977), působí na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, jakub.rakosnik@ff.cuni.cz

Problematika geneze a následného vývoje sociálního státu se v domácí historiografii těší rostoucí pozornosti. Příčiny této skutečnosti můžeme spatřovat především ve dvou skutečnostech. V prvé řadě se začaly objevovat původní domácí

práce mapující jeho vývoj ve 20. století.¹ Důležitější je však zřejmě druhý důvod. Při studiu československého vývoje v letech 1948–1989 se stále více ukazuje důraz na totalitární interpretaci a koncentrace na popis útlaku obyvatelstva jako limitující faktor historického výzkumu. Režim, který využíval rozsáhlý katalog nástrojů sociální ochrany pro svou legitimizaci, vytvářel prostředí, v němž lidé žili své životy, a definoval mantinely, v jejichž rámci jako historičtí aktéři mohli utvářet vlastní životní strategie jednání. V jeho rámci se podobně jako na Západě rodila konzumní společnost a s ní spojené odpovídající kulturní vzorce chování a budoval se systém sociálního zajištění obyvatelstva, jehož analogické rysy lze dešifrovat na obou stranách „železné opony“. Těžko je dnes přijatelná jednoduchá představa teorie totalitarismu, která předpokládala, že proti všemocnému totalitnímu státu stojí zcela bezmocná a atomizovaná občanská společnost. Perspektiva studia dějin sociálního státu nám umožňuje výrazně omezit potřebu uvažovat o dějinách v dichotomických kategoriích černé/bílé, dobra/zla, teroru/svobody. Tím může přispět k obecné charakteristice systému socialistické diktatury, aniž by bylo nutné řešit její zločinnou a totalitární povahu nebo naopak emancipační potenciál, kterým se trvale zaštiťovala.²

V české historiografii, která trvale trpí nedostatkem konceptuálních příspěvků, dosud chybí text mapující interpretační přístupy k popisu dějin sociálních států i k problémům jeho samotné definice, resp. typologií třídění, které zásadně pocházejí z děl odborníků jiných oborů, než je historie. Tato studie, jež se soustředí především na tyto problémové okruhy, si klade za cíl tento dluh alespoň částečně umenšit a pootevřít dveře možným perspektivám výzkumu.

Definice pojmu a hlavní proudy interpretace

Samotná definice „sociálního státu“ by vydala přinejmenším na samostatnou studii. Protože nás zde zajímají vývojové teorie sociálních států, a nikoli problémy samotné definice, opřeme se o standardní, třebaže nikoli všeobecně přijímanou normativní definici. Za sociální stát zde budeme považovat takový stát,

1 Jedná se zvláště o práci Lenky Kalinové, která své dosavadní bádání shrnula v zajímavé knize – LENKA KALINOVÁ, *Společenské změny v čase socialistického experimentu*, Praha 2007. Neprůmo lze na rostoucí závažnost tohoto tématu usuzovat i ze skutečnosti, že Grantová agentura ČR byla ochotna věnovat prostředky na projekt *Formování a vývoj sociálního státu v Československu v letech 1918–1992* (GAČR 407/09/2087), v jehož rámci tento příspěvek vznikl.

2 Vynikajícím způsobem, založeným na primárním archivním výzkumu, limity teorie totalitarismu pro historický popis československého prostředí postihl PETER HEUMOS, „Vybrňte si rukávy, než se kola zastaví!“ – *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*, Praha 2006.

který přebírá odpovědnost za zajištění základního životního standardu svých občanů. Je to stát, ve kterém se v zákonech a v praktické politice prosazuje myšlenka, že sociální podmínky, v nichž lidé žijí, nejsou jen věcí jedinců či rodin, nýbrž věcí veřejnou. Každému z jeho občanů se dostává alespoň určitého uznaného minima podpory a pomoci v různých životních situacích, které jej či jeho rodinu ohrožují.³

Ve 20. století se v sociální historiografii a historické sociologii ustálily dva hlavní proudy analýzy, které odpovídají dvěma hlavním proudům moderní obecné sociologie, jež představuje systémová teorie a teorie konfliktu. S první ze jmenovaných se spojuje koncepce industriálních společností, která klade důraz na nutnost historického vývoje, kdy se sociální stát stává nevyhnutelným produktem modernizačního procesu a rozvoje průmyslu. Z totožných, strukturně funkcionalistických pozic k interpretaci sociálního státu přistupuje i teorie modernizace. Druhé, konfliktualistické pojetí, můžeme označit za koncepci třídní. Tato teorie při výkladu klade důraz především na sociální konflikt, jehož produktem jsou sociální státy druhé poloviny 20. století. Není to tedy logika vývoje, s níž počítala první ze jmenovaných, nýbrž vznik masových politických stran a odborových organizací, jež si vynucují na vládnoucí třídě ústupky v podobě rozšiřujícího se katalogu sociálních služeb. Obě ze zmíněných pojetí má své výhody i nevýhody. V dějepiscectví se tyto základní teorie odrážejí v různých variantách. Zatímco specifickou, politicky silně orientovanou odvozeninu industriální teorie představuje teorie konvergence sociálních států, předpokládající v ideálním případě unifikaci modelů sociální ochrany obyvatelstva, v případě konfliktualistického pojetí je jeho radikální podobou marxistická interpretace odmítající sociální stát jako manévr buržoazie pro udržení kapitalistického způsobu výroby. Předchozí věta upozorňuje na skutečnost, že ani dějiny sociálních států nejsou prosty ideologie a světonázorových postojů jednotlivých autorů. Vedle skeptických marxistů můžeme rozlišovat i proud pokrokářských vykladačů, kteří chápou sociální stát jako teleologický pokrokový proces lidské emancipace, a naopak konzervativní historiky, kritizující proces rostoucí majetkové redistribuce a uznání sociálních práv člověka ve 20. století jako nebezpečí, jež podryvá základy euro-americké civilizace. V různé míře se toto využívání historické argumentace pro legitimizaci politických cílů dotýká všech interpretačních postupů, a proto o těchto aspektech historiografie zde nebude pojednáno ve zvláštní sekci.

3 MARTIN POTŮČEK, *Sociální politika*, Praha 1995, s. 35–37. Dále srov. TÝŽ, *Křížovatky české sociální reformy*, Praha 1999, s. 56.

Do základní dichotomie interpretace (industrialismus a konfliktualismus) vnesly v posledních třech desetiletích nové perspektivy rozličné kulturalisticky orientované přístupy. S ohledem na skutečnou šíři takových pohledů na sociální stát se zde zaměříme především na tři, podle našeho názoru nejvýraznější: historii rodu, koncepci governmentality a diskurzivní analýzu.

Neklademe si za cíl postihnout všechna relevantní díla světové historiografie k problematice sociálních států. Omezujeme se, jak již ostatně bylo naznačeno, na zachycení hlavních interpretačních přístupů, k nimž budou uváděna reprezentativní historická díla pouze jako ilustrativní příklady.

Sociální stát jako důsledek modernizace

S teorií modernizace je spojeno přesvědčení, že sociální stát vzniká jako důsledek rozpadu tradičních pospolitostí a vzniku moderní společnosti.

Jan Keller formuluje čtyři základní znaky moderní společnosti: 1) vysoký stupeň *generalizace* vztahů; společenské vztahy se zobecňují a stále méně se váží na konkrétní lidi a na konkrétní situace. Formalizovaná struktura vztahů umožňuje koordinovat akce velkého počtu lidí bez ohledu na výměnu kohokoli ze zúčastněných; 2) proces *individualizace*; vzrůst významu jednotlivce, jenž se vymaňuje z pout tradičních sociálních útvarů; 3) funkční *diferenciace* společnosti (politika, ekonomika, věda atd.); osamostatňování jednotlivých podsystémů sociálního života umožňuje moderní společnosti fungovat efektivněji, než jak to bylo možné v podmínkách tradičních pospolitostí, jejichž útvary mívaly univerzální charakter; 4) vysoký stupeň *racionalizace*, což „znamená takové uspořádání skutečnosti, jež zvyšuje předpověditelnost a ovladatelnost jejího vývoje“.⁴

Rozpad osobních vazeb paternalistického systému, v jejichž rámci mezi tradiční povinností pána patřila také péče o sociální blaho poddaného, a oslabení principu vzájemnosti, na kterém bylo založeno sociální zajištění příslušníků gild, vyvolalo potřebu vytvoření specializovaných institucí sociálních služeb, pojících se ve 20. století do podoby komplexního sociálního státu. Nemenší význam v tomto procesu sehrála monopolizace moci v rukou státu a proces byrokratizace výkonu této moci. Klasická teorie modernizace, jak se vyvíjela mezi 30.–50. léty 20. století,⁵ modernizaci chápala jako v zásadě lineární a nevratný proces, kde proměny v jednotlivých sektorech společnosti probíhají ve vzájemné závislosti. V této per-

4 JAN KELLER, *Teorie modernizace*, Praha 2007, s. 60–65.

5 Keller hovoří o „první vlně modernizačních teorií“ – J. KELLER, *Teorie modernizace*, s. 19.

spektivě tedy rozmach tržního hospodářství a nastartování ekonomického růstu vede ve svých důsledcích i k politické demokracii a vyšší míře tolerance v kultuře s ohledem na růst individualismu. Odhlédneme-li od imperialistických ambicí této teorie, která podřizuje klasifikaci vývoje všech společností v zásadě anglo-americkému modelu, je z ní patrný také silný pokrokařský motiv.

Klasické pokrokařsko-modernizační chápání vývoje ve směru k soustavnému rozvoji sociálních služeb v rámci soudobých sociálních států načrtl v roce 1950 ve své knize *Citizenship and Social Class* Thomas H. Marshall. Ve společnosti se střetává „občanství“ člověka s jeho „třídní“ příslušností. Občanství pohlíží na člověka jako na plnoprávného a rovnoprávného příslušníka společnosti, zatímco sociální třída je systémem nerovnosti. Marshall rozděluje občanství do tří složek (občanské-civilní, politické a sociální). Těmto složkám odpovídají základní lidská práva, jež jsou jednotlivci přiznána.⁶ V průběhu transformace spojené s průmyslovou revolucí došlo k tomu, že rozmach tržní soutěžní ekonomiky byl spojen s eliminací sociálních práv, která mívají poddaný ve vztahu k vrchnosti či příslušník řemesla k cechu v rámci cechovního mutualismu. Takřka ideálně typickým příkladem tohoto přístupu bylo anglické *New Poor Law* z roku 1834.⁷ Podle Marshalla chudinská podpora v duchu klasické politické ekonomie ne-

6 Občanská práva zahrnují především osobní svobodu, svobodu svědomí, vlastnické právo či právo na soudní ochranu. Politická práva se pojí s právem podílet se na výkonu moci (volební právo, spolčovací právo, shromažďovací právo, petiční právo apod.). Sociální práva pak zahrnují například právo na sociální zabezpečení, právo na vzdělání, zkrátka taková práva, která jednotlivci umožní „žít život civilizované bytosti v souladu s dosaženými standardy dané společnosti“ – cituji podle THOMAS H. MARSHALL, *Citizenship and Social Class*, in: *The Welfare State Reader*, (edd.) Christopher Pierson, Francis G. Castles, Cambridge 2006, s. 30–31. Určitý problém nastává v případě práva na práci. V dnešních standardních typologiích je právo na práci považováno za hlavní a základní sociální právo občana – srov. IGOR TOMEŠ, *Sociální politika – teorie a mezinárodní zkušenost*, Praha 1996, s. 87. Historicky však právo na práci představovalo nejprve právo na svobodnou volbu povolání a reprezentovalo důležitý prostředek boje za komercializaci výkonu práce proti cechovním institucím a systému osobní závislosti pracujících. Proto také Marshall říká, že na „poli ekonomickém je základním občanským právem právo na práci, což znamená právo zvolit si povolání podle svého volného výběru a v místě podle vlastní úvahy“ – TH. H. MARSHALL, *Citizenship and Social Class*, s. 31. Názor, že právo na práci vyjadřuje především závazek státu opatřit dotyčnému adekvátní práci za odpovídající odměnu (anebo mu poskytnout při neschopnosti tomuto cíli dostat dostačující podporu v nezaměstnanosti), se objevuje teprve v průběhu 19. století – k tomu blíže JAKUB RÁKOSNÍK, *Odvrácená tvář meziválečné prosperity – Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938*, Praha 2008, s. 54–56.

7 K jeho charakteristice JAKUB RÁKOSNÍK, *Anglický chudinský zákon z roku 1834*, *Historický obzor* 18/2007, č. 3–4, s. 57–65; č. 5–6, s. 110–119.

měla přispívat k lepší seberealizaci občana pomocí sociálního zajištění, nýbrž je naopak vylučovala z celku plnoprávných občanů. Stigmatizace a sociální vyloučení byly ostatně typické pro chudinskou podporu i jinde v Evropě 19. století.⁸ Proces modernizace 19. století, spojený s rozmachem politické demokracie, vedl k poznatku, že je potřeba vzdělaný elektorát a že rozvinutá výroba vyžaduje vzdělanou pracovní sílu. Povinnost zdokonalovat se a civilizovat sebe sama přestaly být nahlíženy jako osobní povinnosti, nýbrž začaly být chápány jako úkoly, které společnost má ve svém vlastním zájmu finančně a institucionálně podporovat.⁹ Tomuto procesu také odpovídá Marshallova periodizace lidských práv. V 18. století dochází v souvislosti s velkými revolucemi k prosazení občanských práv, v 19. století se v rámci politické demokratizace rozvíjejí politická práva a ve 20. století dochází k uznání sociálních práv. Klasickou práci, založenou na „marshallovských“ předpokladech, představuje dodnes často citovaná kolektivní monografie *The Development of Welfare States in Europe and America* z roku 1981.¹⁰ Její editoři, Arnold Heidenheimer a Peter Flora, označují v jejím úvodu sociální stát za „obecný fenomén modernizace“, který vyplývá ze dvou hlavních modernizačních procesů – rozmachu kapitalistické tržní ekonomiky a rozvoje masové politické demokracie v hranicích suverénních národních států.¹¹

Teorie modernizace v sobě skrývá výrazný ideologický náboj. Na jedné straně, jak již bylo poznamenáno výše, její univerzalistický nárok implikuje postavení anglo-amerického modelu modernizace jako normativu, který poměruje ostatní státy a společnosti.¹² Na druhé straně je s touto teorií spojeno teleologické chápání historického vývoje ve smyslu historického pokroku, rostoucí svobody a emancipace člověka. V polemických textech zvláště anglo-saské proveniencce bývají takové přístupy označovány jako tzv. „whigovská interpretace dějin“.¹³

8 Typické: Když bylo zavedeno všeobecné volební právo pro muže do rakouské říšské rady, klienti chudinské péče byli tohoto práva zbaveni.

9 TH. H. MARSHALL, *Citizenship and Social Class*, s. 33.

10 ARNOLD J. HEIDENHEIMER, PETER FLORA, *The Development of Welfare States in Europe and America*, London 1981.

11 A. J. HEIDENHEIMER, P. FLORA, *The Development of Welfare States in Europe and America*, s. 8, 22–23.

12 Pozdější teoretické přístupy tento předpoklad jediné „správné“ cesty modernizace zpochybnily a opustily představu o tom, že existuje singulární proces modernizace – srov. SHMUEL N. EISENSTADT (ed.), *Patterns of Modernity*, London 1987.

13 Srov. ADRIAN WILSON, T. G. ASHPLANT, *Whig History and Present-Centred History*, *Historical Journal* 31/1988, s. 1–16.

Na poli historiografie sociálních států bychom takový přístup našli například u Karla de Schweinitze v jeho práci z roku 1943 o sociální ochraně obyvatelstva v Anglii od středověku po (autorovu) současnost. Vývoj sociální ochrany obyvatelstva je v ní vykreslen jako v zásadě lineární a ireverzibilní proces provázející modernizaci od temných počátků ke stále světlejším zítřkům. V závěru knihy toto „whigovské“ krédo vyjadřuje s naprostou jednoznačností, když píše: „Realizace ideálů Beveridgeovy zprávy v zákonech a v administrativě může nějaký čas trvat. Avšak ve výhledech tohoto projektu se nachází kvalita nevyhnutelnosti. Široká pozornost a podpora, jaké se její hlavní návrhy dočkaly, ukazuje rozsah sociální revoluce, jež probíhá na půdě Velké Británie. Tentýž stát, který v roce 1349 Statutem o dělnících vyhlásil záměr omezit svobodu pracujících a který ještě v roce 1834 nabízel chudinskou podporu jen v doprovodu strachu a potrestání, nyní, uprostřed války, věnuje pozornost úřednímu doporučení zavést národní životní minimum na základě systému univerzálního sociálního pojištění. Lid Anglie na své dlouhé pouti nakonec dospěl na vrchol hory zvané Prozření, kdy před sebou spatří otevřenou cestu svobody a bezpečí.“¹⁴ Jistě stojí za povšimnutí, nakolik se struktura whigovského narativu podobá komunistickému podání národních dějin jako postupující emancipace linoucí se od husitských počátků k vysněné socialistické budoucnosti.

Takové pokrokářské konstruování lineárního vývoje lidských dějin nutně muselo vyvolat odmítavou reakci mezi těmi, kdo nesdíleli víru v osvětské velké vyprávění o postupujícím osvobození individua v dějinách, k čemuž ve 20. století doktrínou sociálních práv občana přispívá i sociální stát. Tyto názory nalezneme především v řadách konzervativně orientovaných historiků. V nedávné době se této problematice dotkl například klasik západní sovětologie Richard Pipes v knize *Vlastnictví a svoboda*.¹⁵ Třebaže autor zde výslovně neodmítá modernizační paradigma, vyslovuje skepsi ohledně ve 20. století stále se rozšiřujícího katalogu sociálních práv občana, spojeného s politikou New Dealu v USA a výše zmíněným Beveridgeovým projektem ve Velké Británii.

Zřejmě největší známost v historiografii sociálních států si svou revizí „whigovského“ modernizačního a emancipačního chápání vývoje získala americká historička, odbornice na Anglii 19. století, Gertrude Himmelfarb. Oproti whigovské teleologii vývoje ke stále „osvěcenějším zítřkům“ klade důraz na svébytnost historických epoch a povinnost historiků rekonstruovat ideje ovládající

14 KARL DE SCHWEINITZ, *England's Road to Social Security*, New York 1943, s. 246.

15 RICHARD PIPES, *Vlastnictví a svoboda*, Praha 2008.

intencionální i nerefektované jednání historických aktérů.¹⁶ Ve svých studiích o viktoriánské společnosti nalézala specifickou koncepci občanství, která byla vedle sociálního zajištění spojena také s výchovou a morálním zúšlechťením nižších vrstev.¹⁷ Z podobných konzervativních pozic jako Pipes před sociálními státy druhé poloviny 20. století varuje. Zatímco Pipes v sociálních právech občanů a redistribuci spatřoval nebezpečí pro lidskou svobodu a individuální práva, Himmelfarb toto nebezpečí spatřuje v „de-moralizaci“ soudobé sociální politiky, jejíž náprava by se měla dít odklonem od důrazu na materiální požitky potřebných osob zpět k jejich mravní výchově, jež je podle jejího názoru nezbytnou podmínkou hmotného zabezpečení chudých.¹⁸

Interpretace industriálních společností

Koncepce „industrialismu“ má mnoho společného s modernizační teorií. Stejně jako teorie modernizace je i teorie industriálních společností v sociologii spjata se strukturním funkcionalismem (systémovou teorií), jehož nejvýraznějšími představiteli byli Talcott Parsons a jeho pokračovatelé. Parsons usiloval o vytvoření obecné teorie platné pro všechny společnosti bez ohledu na historickou epochu či geografickou polohu.¹⁹ Stoupenci teorie industrialismu se pokusili o podobný cíl: uvažovat o sociálním státu jako o nevyhnutelné konsekvenci stupně vývoje výroby, organizace práce a technologické úrovně. Sociální stát je v tomto chápání do značné míry nutným důsledkem průmyslové revoluce. Jak dochází k rozvoji sekundárního sektoru hospodářství, urbanizaci a rozpadu tradičních komunitních struktur, logika industriální společnosti vyvolává potřebu vzniku stále rozsáhlejších a důkladnějších forem sociální ochrany obyvatelstva, které by eliminovaly rizika vzešlá z rozvoje průmyslu a moderního individualismu. Teorie industrialismu navíc předpokládala, že v základu sociálních států stojí hospo-

16 Himmelfarb bývá označována za odpůrce postmodernistických interpretačních postupů a zastánce „rekonstruktivních“ přístupů v historiografii – srov. KEITH JENKINS, ALUN MUNSLOW (edd.), *The Nature of History Reader*, London-New York 2004, s. 55–56.

17 Srov. GERTRUDE HIMMELFARB, *The Idea of Poverty*, London 1984, s. 6–10. A také GERTRUDE HIMMELFARB, *Poverty and Compassion – The Moral Imagination of the Late Victorians*, New York 1991, s. 16–18.

18 GERTRUDE HIMMELFARB, *The De-moralization of Society – From Victorian Virtues to Modern Values*, New York 1994. K tomu srov. kritiku politické motivace jejích textů v recenzi TRISTRAM HUNT, *Back to the Workhouse for America*, *New Statesman* 14/2001, s. 27.

19 Více JIŘÍ ŠUBRT, *Talcott Parsons a jeho přínos soudobé sociologické teorii*, Praha 2006, s. 12n.

dárský růst vytvářející zdroje pro redistribuci pomoci různých nástrojů sociální politiky, přičemž adekvátní rozsah zdrojů je schopna generovat teprve průmyslová společnost.

Zřejmě nejznámějším stoupencem této teorie, který ji aplikoval na studium sociálních států, byl zvláště v 60. a 70. letech americký politolog Harold L. Wilensky. Jeho představa sociálního systému (společnosti) byla ve srovnání s jinými stoupenci strukturního funkcionalismu relativně jednoduchá a přehledná. Za univerzální „problémy“, s nimiž se každá lidská společnost musí vyrovnat, považuje pět prvků: 1) *populace* – musí být zajištěna biologická reprodukce; 2) *diferenciace rolí* – každá společnost musí čelit nedostatku zdrojů, musí zajistit společenský řád a vytvořit systém, v němž je zabezpečen vývin potomstva; zdrojů se týkají ekonomické role jednotlivců, dělba práce či formy držby majetku; řád se zajišťuje pomocí systému politických rolí, pomocí něhož se alokuje kontrola a moc; péče o potomky je zajištěna otcem či matkou anebo pomocí jiného institucionálního mechanismu; 3) *diferenciace rolí* vede k *sociální stratifikaci* společnosti; 4) *sociální integrace*, jejíž prostředky jsou rozličné (od vzájemné hospodářské závislosti přes hodnotový systém až po společnou soustavu symbolů a rituálů); 5) *zachování společnosti*, které se zajišťuje pomocí komunikace a socializace. Výzkum společnosti, ať již historický nebo sociologický, předpokládá, že každý zásah do systému, například technologická změna či třeba sociálně zabezpečovací opatření, způsobí změnu a vědec musí sledovat, jakým způsobem transformuje tyto jednotlivé problémové okruhy sociálního systému v jejich vzájemné interdependenci.²⁰

Z Wilenského koncepce vyplývá, že sociální stát je nutnou konsekvencí průmyslového rozvoje. V momentu, kdy společnost dosáhne určitého stupně industrializace, začne vytvářet ochranné mechanismy, jež tvoří podstatu sociálního státu. Pro stoupence teorie industrialismu byla otázka vlastnictví výrobních prostředků podružná. Za základní společný znak všech industriálních společností považoval Wilensky následujících sedm znaků: převaha kapitálu, technologická mechanizace, peněžní ekonomika, racionální systém účetnictví, obchodovatelnost v zásadě veškerého majetku, předvídatelný politický systém a existence proletariátu (námezdní pracovní síly). K tomu pak dodává: „Toto jsou univerzální znaky vysoce rozvinutých ekonomik. Jsou všechny přítomné v nedávném rozvoji Německa, Japonska i Sovětského svazu, což jsou země, jež těžko můžeme shr-

20 HAROLD L. WILENSKY, CHARLES N. LEBEAUX, *Industrial Society and Social Welfare*, New York 1965, s. 339–343.

nout pod označení „kapitalistické státy“.²¹ Třebaže zcela nepopírá význam kulturních faktorů pro konkrétní podobu sociálního státu, jeho pozdější komparativní studie nás utvrzují v tom, že kulturní determinanty ustupují do pozadí ve prospěch kvantitativních ekonomických a demografických údajů. Jistě není od věci vzít v úvahu tehdejší trendy v sociální historiografii. Teorie industriálních společností slavila úspěchy právě v době, kdy se v USA prosazovala kliometrická „new economic history“, kdy střední generace školy „Annales“ ve Francii prosazovala kvantitativní a historicko-demografické studie a kdy německý „Arbeitskreis für moderne Sozialgeschichte“ kolem Wernera Conzeho a jeho spolupracovníků akcentoval nutnost „kvantifikace struktur a procesů“.²²

Radikalizovanou formou teorie industriální společnosti nejen na poli studia dějin sociálních států byla tzv. teorie konvergence (sblížování kapitalistických a socialistických systémů), která slavila svůj největší úspěch v 60. letech, v době dočasného oteplení studené války, kdy řada sociálních vědců nabyla dojmu, že budoucí vývoj bude odpovídat neustálému přibližování politických, hospodářských a sociálních struktur Západu a Východu. O její kritickou aplikaci na historický vývoj sociálních států se pokusil v polovině 70. let britský analytik Ramesh Mishra.²³ Jeho konceptuální typologie zde zahrnovala tři typy sociálních států: 1) reziduální sociální stát typický pro západní země v raných fázích industrializace; 2) normativní, raně komunistický; 3) sociální stát rozvinuté industriální společnosti.²⁴ Kapitalistické státy směřují v tomto pojetí od prvního typu ke

21 Ponecháme na tomto místě zcela stranou otázku, nakolik bylo naplnění těchto znaků v ekonomikách sovětského typu splněno a nakolik bylo spíše jen přáním výzkumníků – HAROLD L. WILENSKY, CHARLES N. LEBEAUX, *Industrial Society and Social Welfare*, New York 1965, s. 44–5. Pro srovnání uvedme dalšího z představitelů teorie industriální společnosti, Raymonda Arona, jehož katalog znaků se Wilenského výčtu podobá: 1) oddělení podniku od rodinných vazeb; 2) vysoký stupeň dělby práce nejen mezi sektory hospodářství, nýbrž i uvnitř samého podniku; 3) akumulace kapitálu a racionálně vedené účetnictví; 4) koncentrace pracovní (námezdní) síly – RAYMOND ARON, *Die industrielle Gesellschaft*, Frankfurt am Main 1964, s. 69–71.

22 WERNER CONZE, *Sozialgeschichte*, in: Týž, *Gesellschaft – Staat – Nation, Gesammelte Aufsätze*, Stuttgart 1992, s. 94. K tomu podrobněji LUTZ RAPHAEL, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme – Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*, München 2003, s. 106, 173–194; GEORG IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století – Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*, Praha 2002, s. 47–50.

23 Dnes tento autor patří v českém prostředí mezi nejvíce citované autory díky svým knihám o globalizaci kapitalismu ve vztahu k vývoji sociálního státu. Zde vycházím z textu – RAMESH MISHRA, *Convergence Theory and Social Change: The Development of Welfare in Britain and the Soviet Union*, Comparative Studies in Society and History 18/1976, s. 28–56.

24 Reziduální model v zásadě odpovídá liberálnímu sociálnímu státu v klasické typologii, kterou vytvořil na konci 80. let Gosta Esping-Andersen – srov. GOSTA ESPING-ANDERSEN, *Three*

třetímu, zatímco komunistické od druhého k třetímu. Logika konvergence sociálních států předpokládá existenci transformačních procesů, vedoucích k vytvoření společného třetího typu. V případě kapitalistických zemí za takové hlavní procesy Mishra označil následující: 1) ohrožení sociálního smíru, která vede k ústupnosti politické elity před požadavky pracujících po sociálních jistotách; 2) uznání, že některé sociální služby usnadňují kontrolu a zvyšují ekonomický růst (zvláště vzdělání); 3) vliv keynesiánské národohospodářské teorie podporující tržní poptávku pomocí sociálních jistot; 4) zájem o vysokou úroveň vlastního obyvatelstva; 5) nedostatek kvalitní a kvalifikované pracovní síly, který vede k rozvinuté podnikové sociální péči i k rozvoji veřejných sociálních služeb.

U sociálních států v komunistických režimech teorie konvergence pro dosažení třetího typu předpokládala následující procesy: 1) vzrůst hmotné stimulace pracujících (omezení mzdové nivelizace a rozvoj soukromé spotřeby oproti společenské spotřebě); 2) racionalizace alokace zdrojů, a tedy větší využití tržních mechanismů v prostředí ekonomiky masové spotřeby; 3) omezení státu jako hegemonního poskytovatele sociálních služeb; 4) větší autonomie podniků v rámci plánované ekonomiky, což usnadní rozvoj podnikové sociální péče; 5) podpora rozvoje vzdělané a kultivované populace.²⁵

Zatímco výše uvedené procesy v případě kapitalistických ekonomik vedly ke zvýšení úlohy státu a posílení redistributivních mechanismů, v případě socialistických ekonomik měly vést k vyšší míře pluralismu a komercializaci hospodářství. Třebaže Mishra připouštěl zásadní podobnost západních a východních sociálních států v otázce množství zajištěných sociálních služeb a připustil, že se některé prvky konvergence po druhé světové válce skutečně naplnily, k možnosti vytvoření společného modelu sociálního státu zůstal do značné míry skeptický.

Worlds of Welfare Capitalism, Cambridge 1990. Mishrův model raně komunistický bývá v české literatuře označován obvykle jako „státně-paternalistický“. Pro něj je typická eliminace soukromého vlastnictví výrobních prostředků, vysoká míra rovnostářství a postavení státu jako výhradního distributora zdrojů – k tomu srov. I. TOMEŠ, *Sociální politika – teorie a mezinárodní zkušenost*, s. 55–57. Model sociálního státu rozvinuté industriální společnosti Mishra označuje jako „institucionální“ a charakterizuje jej následovně – R. MISHRA, *Convergence Theory and Social Change*, s. 30: „Nachází se mezi reziduálním a normativním modelem. Stát přejímá odpovědnost za zajištění mnoha základních potřeb. Tato odpovědnost a dosahování základního zaopatření se institucionalizují. Sociální služby zahrnují většinu populace a nepoutá se k nim sociální stigmatizace. Avšak i mimo tuto státní strukturu i nadále působí pro uspokojení potřeb mnohé další formy zaopatření, včetně rodiny a trhu.“

25 R. MISHRA, *Convergence Theory and Social Change*, s. 31.

V novější historiografii, koncentrující se více na přístupy historicko-antropologické, panuje jistá skepse ohledně využití těchto teoretických přístupů, které slavily své největší úspěchy hlavně v 50. a 60. letech. Přesto i v nejnovějším dějepisectví se objevují úspěšné pokusy o systémovou perspektivu historické analýzy, včetně analýzy systémů sociální ochrany obyvatelstva.²⁶

Z teorie industrialismu zůstává inspirativní její univerzalistická ambice, která ve stále více partikularizovaném světě multikulturalismu poukazuje na společné prvky různých kultur, vyplývající z průmyslového rozvoje. Navíc teorie industrialismu díky svému sepětí se strukturálním funkcionalismem si dodnes zachovává váhu z hlediska své schopnosti deskripce složitých sociálních systémů v jejich celistvosti, tj. schopnosti reflektovat dopad sociálních opatření na jasně definované diferencované subsystemy společnosti v jejich vzájemných relacích. V neposlední řadě není bez zajímavosti, že v rozporu s přístupem teorie totalitarismu tato teorie implicitně předpokládala výzkumnou perspektivu, která se oproti dualistickému pojmání nesmiřitelného konfliktu dobra a zla koncentrovala na společné prvky společností na Západě a Východě.

Z výše uvedených charakteristik jsou však zřejmé i četné nedostatky systémového přístupu. Stupeň industrializace je jistě neopomenutelnou determinantou sociálního státu. Zdaleka však nepostačuje k monokauzálnímu vysvětlení. Problém teorie industrialismu výstižně shrnul na počátku 90. let Christopher Pierson, když konstatoval: „Můžeme přijmout, že industrialistická teze (oprotěná od teleologicko-funkcionalistických závěrů) ukazuje, že ekonomický a průmyslový rozvoj představoval nutný předpoklad pro vznik sociálního státu. Avšak konkrétní forma, jakou takový stát má, což se týká obzvláště rozvinutých kapitalistických států, je zcela zásadní. A právě na tomto místě zůstává značný prostor pro další způsoby výkladu.“²⁷ Jinými slovy řečeno; teorie industrialismu svým důrazem na kvantitativní stránku není ohledně vzniku a konkrétní podoby sociálního státu schopna dostatečně akcentovat další určující faktory, jakými

26 Srov. CHRISTOPH BOYER, *Sozialgeschichte der Arbeiterschaft und staats-sozialistische Entwicklungspfade: konzeptionelle Überlegungen und eine Erklärungsskizze*, in: *Arbeiter im Staatssozialismus – Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*, (edd.) Peter Hübner, Christoph Kleßmann, Klaus Tenfelde, Köln 2005, s. 71–86. Odrazy systémového hlediska, třebaže teoreticky hlouběji nerozpracované, nalezneme i ve výše citované práci Lenky Kalinové.

27 CHRISTOPHER PIERSON, *Beyond the Welfare State – The New Political Economy of Welfare*, Cambridge 1998, s. 17.

jsou především kulturní tradice a politicko-mocenské konstelace.²⁸ Eliminaci těchto explanačních nedostatků se pokoušejí vycházet vsříc ostatní teoretické přístupy.

Interpretace třídní

Tradičním rivalem strukturálního funkcionalismu v sociologii byla ve 20. století teorie konfliktu. Hlavní rozpor mezi oběma přístupy spočíval ve sféře otázky sociální integrace a rovnováhy systému. Zatímco strukturální funkcionalismus předpokládal, že konsenzus hodnot je základním ohniskem sociální integrace, konfliktualisté namítali, že společnosti jsou založeny na protikladech a že každá společenská diferenciací v sobě zahrnuje mocenskou nerovnost. Teorie industriálních společností, kterou jsme si výše představili jako jednu z forem systémové teorie strukturálního funkcionalismu, předpokládala, že instituce sociálního státu je nutným důsledkem vnitřní diferenciací průmyslových společností. Konfliktualismus naopak předpokládá, že sociální stát a jeho konkrétní forma je výsledkem mocenské konfigurace sociálních skupin v době formování jeho základů a politického střetu těchto skupin.²⁹

Akcent třídního konfliktu s sebou pro historika nese zásadní výhodu v tom, že dokáže úspěšně postihnout neopakovatelné podmínky konkrétní společnosti, jež nastaly v momentu budování základní struktury sociálního státu. Zatímco z hlediska teorie industrialismu se sociální stát zrodil především v důsledku rostoucí systémové diferenciací, jak se dala především během tzv. druhé průmyslové revoluce a po ní, interpretace třídní se soustředí zvláště na proměny politické kontroly a mocenské otázky.³⁰ Namísto kvantitativních údajů o demografickém růstu a podílu průmyslového sektoru na HDP se v rámci této interpretace stává

28 Na první pohled by se toto obvinění mohlo zdát neopodstatněné, když Wilensky věnoval desítky stránek v citované knize *Industrial Society and Social Welfare* jedinečnosti hodnot americké kultury. Přesto však vzápětí dodává: „Musíme mít na paměti dvě varování: 1) mnoho z toho, co se nazývá kapitalismem, se ukazuje jako jevy ekonomické organizace společně všem vysoce industriálním zemím bez ohledu na jejich kulturu; 2) jedinečnost kultury kapitalismu je často pouze otázkou stupně – mnohdy totiž obdoby nauk ekonomického individualismu, pokud ne přímo koncepci volného trhu, nalezneme i v nekapitalistických zemích.“ – H. L. WILENSKY, CH. N. LEBEAUX, *Industrial Society*, s. 44.

29 Srov. JAROSLAV KLOFÁČ, VOJTĚCH TLUSTÝ, *Soudobá sociologie*, Praha 1965, díl 1, s. 271n.

30 Ne nadarmo se v anglofonní literatuře často objevuje označení tohoto přístupu jako „power resources model“.

klíčovou analýza politiky a fungování intermediárního systému (systému zprostředkování zájmů). Rozhodující v tomto směru je rozšiřování volebního práva, vznik socialistických stran a centralizovaného odborového hnutí, postižení hlavních „štěpení“³¹ uvnitř jednotlivých společností a klíčových specifíků sociální stratifikace.³²

Radikalizovanou podobu třídní interpretace představuje marxistický přístup. Sociální stát je v tomto smyslu pouhým manévrem vládnoucí třídy, která jeho pomocí začleňuje pracující třídu do kapitalistického systému a disciplinuje ji. Jde o historicky vzniklou instituci, která „jako nástroj harmonizace protikladných zájmů jednotlivých společenských tříd (...) bude reformována nebo opuštěna, jakmile se dostane do rozporu s procesem tvorby zisku“.³³ Sociální stát tedy na podstatě kapitalismu nic nemění. Vykořisťování zůstává zachováno a mění se pouze jeho vnější forma. Tuto radikalizovanou podobu třídního přístupu nalezneme hojně v domácí marxistické historiografii let 1948–1989.³⁴

Oproti teorii industrialismu má konfliktualistický přístup výhodu v tom, že dokáže efektivněji postihnout kulturní motivace odlišností jednotlivých modelů sociálních států v různých státech a dešifrovat mocenské koalice, jež vedly k formování jeho konkrétní podoby v dané zemi. Zájem „industrialistů“ o strukturální, kvantitativně zachytitelné informace vedly často k tomu, že tyto konkrétní historické podmínky nedokázali zachytit, a proto je měli tendenci eliminovat. Přitom například bez působení dlouhé patriarchální tradice v myšlení pruské byrokracie, ideologie tzv. katedrových socialistů a konfliktu vládnoucí třídy se sociálně demokratickou kontra-elitou lze jen stěží vysvětlit, proč se právě Německo stalo průkopníkem sociálního státu a proč je jeho struktura tolik odlišná od modelu britského, švédského nebo amerického.³⁵ Ještě markantnější je případ rakouský. Tato průmyslově relativně zaostalá země se v 80. letech 19. století vedle Německa propracovala mezi státy s nejrozvinutějším sociálním zákonodár-

31 STEIN ROKKAN, SEYMOUR M. LIPSET (edd.), *Party Systems and Voters Alignments: Cross-national Perspectives*, London 1967.

32 CH. PIERSON, *Beyond the Welfare State*, s. 29.

33 MICHAEL HAUSER, *Sociální stát a emancipační otázka*, in: *Sociální stát a kapitalismus*, (ed.) Michael Hauser, Praha 2007, s. 22.

34 Srov. JAROSLAV HOUSER, *Vývoj sociální správy za předmnichovské republiky*, Praha 1968; ZDENĚK DEYL, *Sociální vývoj Československa 1918–1938*, Praha 1985.

35 Srov. GERHARD A. RITTER, *Sozialversicherung in Deutschland und England: Entstehung und Grundzüge im Vergleich*, München 1983; JAKUB RÁKOSNÍK, *Cukr a bič kancléře Bismarcka*, *Historický obzor* 15/2004, č. 5–6, s. 130–138.

stvím, což lze jen těžko vyvodit z analýzy demografického a hospodářského vývoje habsburských držav. Jak již v 70. letech minulého století výstižně ukázal historik Jan Janák, vedle totožných motivací, jaké byly zmíněny v případě Německa, zde dominantní úlohu sehrálo přestrukturování vládní mocenské koalice v roce 1879. Tehdy se po dvaceti letech dostali k moci konzervativci z alpských zemí, kteří za podpory Polského kruhu a českých liberálních nacionalistů postupovali v sociální politice plánovitě proti zájmům průmyslové velkoburžoazie, jejichž politickou reprezentaci představovali tehdy opoziční němečtí liberálové.³⁶

Z novější literatury představuje jednu z nejzdařilejších aplikací tohoto přístupu analýza geneze švédského sociálního státu z pera Petera Baldwina.³⁷ Za určující pro konkrétní podobu sociálního státu považoval koalice sociálních tříd, resp. jejich politických reprezentací, přičemž zásadní úlohu přisoudil postojům středních vrstev. V tom lze spatřovat jistý posun proti představě konfliktualistické teorie, která zdůrazňovala, že sociální stát se rodí především z odporu a organizovaného nátlaku hospodářsky, politicky a sociálně utlačovaných vrstev společnosti, které si pomocí masových politických a zájmových organizací efektivně vynucují ústupky ve svůj prospěch. Pro podobu švédského sociálního státu, který se vyznačuje značnou redistribucí, nadprůměrnou úrovní veřejných sociálních služeb a vysokou mírou dekomodifikace, byla podle Baldwina určující koalice mezi dělnictvem a zemědělským středním stavem. Univerzalistický sociální stát, jakým je Švédsko a k jakému se přiblížila Velká Británie po druhé světové válce, se mohl podle jeho názoru zformovat jen za předpokladu koalice dělnictva a střední vrstvy samostatně výdělečně činné, která by jinak stála proti rozšiřování sociálních jistot. Změnu stanoviska těchto středních vrstev zapříčinil právě onen univerzalizmus, který její příslušníky zahrnul mezi beneficiary sociálního státu a přístup k sociálním službám neomezil jen na nižší vrstvy. Pokud se tyto střední vrstvy nezotožnily s univerzalistickou reformou, pak se formoval stát liberální, zdůrazňující stigmatizující testovanou sociální pomoc, která se orientuje jen na osoby sociálně potřebné, anebo korporativistický model, v němž jednotlivé hospodářské stavy (korporace) disponují specifickými právy a povinnostmi, což bylo typické pro výše zmíněný klasický německý model až do 60. let. Ostatně, jak Baldwin dodává v závěru své knihy, byla to právě střední vrstva, kdo na univerzalistickém sociálním státu také vydělal nejvíce.³⁸

36 Srov. JAN JANÁK, *Příčiny vzniku předlitavské sociální správy*, Brno 1970.

37 PETER BALDWIN, *The Politics of Social Solidarity – Class Bases of the European Welfare State 1875–1975*, Cambridge 1990.

38 P. BALDWIN, *The Politics of Social Solidarity*, s. 289–293.

Nové proudy interpretace

Od 70. let minulého století zesílila kritika dosavadních teorií historického vývoje kladoucích důraz na kvantifikaci a analýzu „velkých“ strukturálních procesů, jakým je koncept modernizace. Tyto přístupy jsou spjaty s tzv. lingvistickým či širěji pojatým kulturalistickým obratem v sociálních vědách.³⁹ Analýza diskurzů, která bývá spojována s post-modernismem či post-strukturalismem, vnesla neutušené možnosti pro interpretaci vývoje sociálních států. Důraz na diskurzivní konstrukci reality a dekonstruktivní analýzy textů neušetřily své kritiky ani systémy sociálního zabezpečení.⁴⁰

Pokud odhlédneme od přesvědčených konzervativců a marxistických kritiků, mezi stoupenci industrialismu i třídního pojetí panovala v zásadě shoda v tom, že se v případě sociálního státu jedná o prospěšnou instituci, napomáhající emancipaci člověka. Pod vlivem Françoise Lyotarda však nelze nevidět, že onen pokrokářsky formulovaný whigovský výklad historického vývoje, stejně jako socialistický příběh o emancipaci práce, oba pevně spjaté s obhajobou sociálních států 20. století, jsou jen jednou z forem „velkých vyprávění“, typických pro moderní společnost. Jsou to jen příběhy, které organizují ostatní příběhy do smysluplného celku za účelem ideologické legitimizace partikulárních politických zájmů.⁴¹

Po útoku na osvícenský projekt lidské emancipace bylo již snadnější zaútočit na sociální stát jako novou formu ovládnutí obyvatelstva. Asi největší úspěch v tomto směru sklidily „dějiny rodu“ (gender history). Starší klasické interpretace se zaměřovaly na emancipační potenciál sociálních opatření, které překonávají či alespoň omezují znevýhodnění jednotlivců, vyplývající z jejich třídního postavení. Dějiny rodu se naopak zaměřily na nedostatky koncepce „marshallowského“ občanství, v jehož rámci nejsou ženy stejně autonomními občany jako muži. V rámci na první pohled rovnostářské díkce sociálních zákonů lze odhalovat implicitní genderové předsudky. Sociální stát v této optice přestává být nástrojem lidské emancipace, nýbrž prostředkem utužení patriarchální podoby společnos-

39 Z novější literatury recipující tyto přístupy pro interpretaci vývoje sociálních států srov. WIM VAN OORSCHOT, MICHAEL OPIELKA, BIRGIT PFAU-EFFINGER (edd.), *Culture and Welfare State – Values and Social Policy in Comparative Perspective*, Cheltenham-Northampton 2008.

40 Autor tohoto článku se zabýval konstrukcí pojmu „nezaměstnaný“ v 19. a 20. století – srov. J. RÁKOSNÍK, *Odvracená tvář meziválečné prosperity*, s. 29–67.

41 FRANÇOIS LYOTARD, *O postmodernismu*, Praha 1993, s. 29–30.

ti; jinými slovy prostředkem sociální reprodukce genderové hierarchie. Moderní sociální stát takto představuje transformaci „soukromého“ patriarchy v patriarchát „veřejný“. Zachovávaní tradičních genderových vztahů zajišťují následující mechanismy: 1) dělba práce – zatímco muž je chápán jako osoba odpovědná za ekonomické zajištění rodiny, ženě je připsán výkon domácí práce a výchova dětí; 2) systém „rodinné mzdy“ (family wage), podle něhož muž je na trhu práce placen relativně lépe s odvoláním na vyživovací povinnosti ve vztahu k manželce a dětem; 3) tradiční model rodiny, v níž hlavu představuje muž-živitel; 4) materiální nouze žen, vyplývající ze závislosti na muži, je navíc prohlubována i diskriminací v politické sféře, projevující se nižší participací žen v politice.⁴² Zatímco v případě mužů se jejich právní titul na sociální dávky vyvozuje častěji z jejich pozice na trhu práce, u žen to bývá mateřství. U mužů hraje díky jejich vyšší participaci na trhu práce tradičně větší roli nárokové sociální pojištění, u žen je to stigmatizující testovaná sociální pomoc.

Ve své vynikající analýze americké sociální politiky přelomu 19. a 20. století představila Theda Skocpol dvě koncepcce sociálního státu: paternalistický a maternalistický. Zde vehementně popírá obecně tradovaný názor, že před velkou hospodářskou krizí 30. let neexistovala v USA moderní sociální ochrana v evropském smyslu tohoto slova. Pro evropský kontinent i Velkou Británii byl v té době typický prvně jmenovaný. Paternalistický sociální stát se orientoval na budování zabezpečovacích mechanismů pro pracující muže. Touto formou bylo sociální pojištění, které implicitně předpokládá schopnost platit pojistné, a tedy disponovat mzdou. Protože většinu námezdní síly tehdy představovali ještě muži, jednalo se o opatření prospívající více jim bez ohledu na egalitární dikci zákonů. Maternalistický sociální stát, jehož zárodky Skocpol nalézá ve Spojených státech, se vyznačoval administrativními institucemi, v nichž dominovaly ženy, a orientovaly se na péči o ženu a dítě bez ohledu na jejich vazby k manželovi. Tyto instituce dávno předcházely Rooseveltově politice New Dealu, v jejímž rámci bylo v roce 1935 zavedeno i zde klasické sociální pojištění, čímž se USA „odvrátily ze své cesty k možnosti uskutečnění maternalistického sociálního státu“.⁴³

Pro postižení frapantního rozdílu mezi whigovskou interpretací a genedrovou analýzou jsme zvolili Susan Pedersen, která se zabývala novinkami v brit-

42 Cituji podle ANN ORLOFF, *Gender in the Welfare State*, Annual Review of Sociology 22/1996, s. 53–54.

43 THEDA SKOCPOL, *Protecting Soldiers and Mothers – The Political Origins of Social Policy in the United States*, London 1992, s. 526.

ském sociálním zabezpečení během první světové války. Proti naivní představě, že stát zavedl řadu opatření ve prospěch žen, představila perspektivu zcela odlišnou. Ženy se totiž nestaly beneficienkami nových opatření z titulu svého občanství, nýbrž kvůli tomu, že jsou manželkami mužů na frontě. Po druhé světové válce Beveridgeovský sociální stát, který se podle autorčina názoru „zdá být méně zvěstovatelem sociální rovnosti a daleko více garantem domácích práv a statutu mužů“, se zrodil z logiky, která je postžitelná již v předchozí válce. Tato logika zahrnuje tři konvergentní procesy: 1) prosazení privilegovaného statusu mužů-vojáků v důsledku války; 2) rozvoj státní sociální správy, která převzala mnoho z úkolů dosavadních nestátních institucí; 3) prosazení „sexuálních a ekonomických práv mužů“ prostřednictvím morálního testování manželek, zda jsou způsobilé pro hmotnou podporu z veřejných prostředků.⁴⁴

Kulturalistická historiografie zdůraznila studium „těch druhých“, ať již jsou to ženy nebo jiné skupiny vylučované z plnoprávného občanství. Největšího rozmachu se dočkaly vedle genderových analýz zřejmě rozborů rasové diskriminace zabudované v institucích sociálního státu. Touto optikou analyzovala například Mary Poole před třemi roky rooseveltovský zákon o sociální bezpečnosti (Social Security Act) z roku 1935. Ve své knize celkem přesvědčivě ukázala, jak tento zákon implicitně preferoval bílé Američany, zatímco černé odsouval svými na první pohled objektivními podmínkami do horší pozice či je přímo ze systému vylučoval a zařazoval je do řad beneficiantů stigmatizované sociální péče.⁴⁵

Zatímco analýzy diskurzů, gender history či studium postavení etnických minorit se v české historiografii v posledních letech zdárně rozvíjí, poslednímu z přístupů, který zde chceme zmínit, zatím čeští historikové nevěnovali soustavnější pozornost. Jedná se o model governmentality, kterým se zabýval Michel Foucault koncem 70. let. Pro pochopení mechanismů sociálního státu 20. století nabízí tento interpretační přístup zajímavé možnosti. „Governmentalita“ sémanticky spojuje „vládnutí“ (govern) a „mody myšlení“ (mentalita). Tento pojem zahrnuje zvláštní způsoby myšlení, techniky a formy ovládnutí a administrativy, které se začaly rodit v raně novověké Evropě (17. a 18. století).⁴⁶ Jde v tomto směru o řízení lidského chování, definování toho, co je „normální“, a mocenské vynucení

44 SUSAN PEDERSEN, *Gender, Welfare, and Citizenship in Britain during the Great War*, *American Historical Review* 95/1990, s. 983–1006.

45 MARY POOLE, *The Segregated Origins of Social Security – African Americans and the Welfare State*, Chapel Hill 2006, s. 177–186.

46 MITCHELL DEAN, *Governmentality – Power and Rule in Modern Society*, London 2008, s. 2.

této normalizace člověka. Ve své přednášce ze 17. března 1976 Foucault hovořil o dvou typech moci, které se v průběhu 17. a 18. století objevily. Tu první označuje jako kázeňskou moc, jež se soustřeďovala na individuální tělo. Koncentrovala se na „techniky, jejichž prostřednictvím si moc brala na starost individuální těla, jimiž zkoušela zvýšit jejich užitečnou sílu výcvikem, drezurou apod. Byly to rovněž techniky racionalizace a striktní mocenské ekonomie, jež měly působit co možná nejméně nákladně prostřednictvím celého systému dohlížení, hierarchií, inspekci, písemností, zpráv.“ Během druhé poloviny 18. století se začala objevovat další moc – nekázeňská. Tu Foucault označuje jako „biomoc“. Zatímco první se orientovala na člověka jako individuální tělo, druhá na kolektivní masu těl. V ní tkví kořeny moderní sociální politiky. Orientuje se na ovládnání porodnosti, úmrtnosti, hygieny, lékařství apod. Úrazy, neduhy, různé anomálie: „Právě kvůli takovýmto jevům zřídí biopolitika nejen výpomocné instituce (které existovaly již dlouhou dobu), ale mnohem subtilnější mechanismy, ekonomicky mnohem racionálnější, než byla dosavadní hrubá, masivní a současně mezerovitá pomoc, svázaná ponejvíce s církví. Dostaví se mnohem subtilnější, racionálnější mechanismy pojištění, individuálního a kolektivního spojení, zabezpečení.“⁴⁷ Populace se takto stává objektem rostoucí regulace a hlavními prostředky této regulace jsou především instrumenty, které vesměs ztotožňujeme se sociálním státem.

Namísto zaběhnutého „whigovského“ pohledu na sociální stát jako prostředek lidské emancipace se v této perspektivě jeví pouze jako nová (a dokonalejší) forma výkonu moci nad tělem, resp. nad populací. V 19. století byly hlavními aktéry filantropické, v dřívější míře nestátní aktivity. Právě ony svými nástroji definovaly normativní distinkci mezi dobrým a normálním občanem a jeho opakem. A ti, kteří byli vyloučeni z celku „normálních“, byli podrobeni široké paletě výchovných diskurzů a praktik, jejichž cílem bylo v rámci governmentality takové úkazy normalizovat. Dvacáté století v tomto směru nepředstavuje žádnou kvalitativní změnu, pouze se výkon této moci přenáší na státní administrativu a z amatérské filantropie se stává profesionální sociální práce.⁴⁸ Vynikající analýzy sociální politiky inspirované tímto foucaultovským pohledem vznikly především pro období geneze moderních sekulárních sociálních nástrojů na přelomu 18. a 19. století.⁴⁹

47 M. FOUCAULT, *Je třeba bránit společnost*, s. 217–219.

48 GAIL LEWIS, *Race, Gender, Social, Welfare*, Cambridge 2000, s. 32.

49 Srov. GIOVANNA PROCACCI, *Social Economy and the Government of Poverty*, in: *The Foucault Effect – Studies in governmentality*, (edd.) Graham Burchell, Colin Gordon, Peter Miller, London 1991, s. 151–168; MITCHELL DEAN, *The Constitution of Poverty: Toward a Genealogy of Liberal Governance*, London 1991.

Nevyhnutelnost a zamlčování teorie

V tomto textu jsme se nemohli zaměřit především z důvodů omezených možností rozsahu článku na všechny relevantní interpretační přístupy k dějinám sociálních států. Přesto tyto, podle našeho názoru reprezentativní příklady, mohou názorně připomenout, že studium dějin sociálních států není jen otázkou důkladného studia primárních pramenů, nýbrž i problémem konceptuálním. To, že historici nejčastěji o svých teoretických východiscích a konceptech mlčí, vůbec neznamená, že se tím od nich oprostili a že je k ničemu nepotřebují. Již tato, třebaže zamlčená, teoretická východiska předurčují výběr relevantních pramenů a způsob práce s nimi. Ten, kdo bude studovat governmentální, se jistě zaměří na jiné prameny než whigovský pokrokář a hlavně jim bude klást rozdílné otázky. Bez teorie a konceptualizace, tedy pojmového uchopení zkoumaného tématu, by historik ani nebyl schopen toto své téma výzkumu definovat a ohraničit jej. V případě témat, jimiž jsme se v tomto článku zabývali, bez explicitního či implicitního definování toho, co všechno zahrnuje „sociální politika“, co je „sociální stát“ či co vše lze zahrnout pod pojem „moci“, nelze vůbec historický výzkum začít. A odvolání se na zdravý rozum či na naivní předpoklad, že „to se jaksí rozumí samo sebou, co to znamená“, nebo dokonce tvrzení, že to mi řeknou následně prameny, jen tyto nevyhnutelné předpoklady historikovy práce zamlčují. Bez takové aprioristické definice bychom totiž ani nevěděli, jaké prameny máme studovat.

Již tyto samotné teoretické definice předcházející vlastní heuristiku fundamentálně také určují podobu konečného historického díla. Odvolání se na vědeckou objektivitu a pečlivé studium pramenů jen takticky zastírá zamlčená teoretická východiska. Tato tvrzení se nedotýkají pouze sociálních dějin či přímo dějin sociálních států, nýbrž historické vědy a jejích metod jako celku.